

The international photobook and photography exhibition *Photobloc. Central Europe in Photobooks* was on at the National Gallery of Art from July 31 to October 3, 2021. It was an exhibition about Central Europe and the history of its photobook that relates the political, social and cultural history of this special region. This project was one of the first of the more significant attempts at introducing balance, to deconstruct the established knowledge and show that in this part of Europe unique

photographic and publishing processes operated typical only to it, whose significance and artistic quality are on par with those in Western Europe and Russia. The project sought to reveal not only the book as a valuable art object, but to also highlight the political history uniting the region. The six sections of the exhibition were dedicated to the beginnings of photobooks, the evolution of photographic art, propaganda, the tragic events of the 20th century, the Soviet utopia and the arrival of capitalism.

Vidurio Europa fotoknygose

Ieva Mazūraitė-Novickienė

Paroda „Fotoblokas. Centrinė Europa
fotoknygose“
Nacionalinė dailės galerija
2021 m. liepos 31–spalio 3 d.

Kuratoriai:
Łukasz Gorczyca, Adam Mazur, Natalia Żak

Koordinatorė
Ieva Mazūraitė-Novickienė

Architektas
Povilas Vincentas Jankūnas

Dizainerė
Laura Grigaliūnaitė

Nacionalinėje dailės galerijoje (NDG) veikė tarptautinė fotoknygų ir fotografijos paroda apie Vidurio Europą ir jos fotoknygos istoriją,

>
Paroda „Fotoblokas.
Centrinė Europa
fotoknygose“ Nacionalinėje
dailės galerijoje. Ekspozicijos
fragmentas. Vilnius, 2021
Fot. Gintarė Grigėnaitė,
LNDM

per kurią atsiskleidžia šio ypatingo regiono politinė, socialinė ir kultūros raida.

Paroda NDG surengta bendradarbiaujant su Tarptautiniu kultūros centru Krokuvoje (*Międzynarodowe Centrum Kultury*), kur ji veikė 2019 m. lapkričio 22–2020 m. kovo 1 d. Šis unikalus projektas atsirado ne tuščioje vietoje, jo pradžia – centro inicijuotas mokslinis tyrimas, kurį atliko ir jam vadovavo garsūs lenkų fotografijos istorikai Adamas Mazuras ir Łukaszas Gorczyca. Šis tyrimas, kurį vainikavo didelės apimties katalogas ir ši paroda, įtraukė nemenką būrį Vidurio Europos fotografijos mokslininkų, istorikų ir net fotografų, siekiančių išskirti primirštą ar dar nė nepastebėtą autentišką Vidurio Europos šalyse subrendusią fotografijos leidinių kultūrą. Kaip pastebi vienas parodos kuratorių A. Mazuras, fotografijos knyga ar albumas Vakarų Europoje ar, tarkime, Rusijoje jau seniai tapo geidžiamu kolekcininkų ar muziejų objektu, apie jas ir per jas rašoma fotografijos

istorija. Vis dėlto dėl tam tikro tendencingumo ir dominuojančių diskursų parašytos istorijos tarsi eliminavo procesus, vykusius Vidurio Europoje per visą XX a. Todėl šis projektas – vienas pirmųjų reikšmingesnių bandymų pasiekti pusiausvyrą, suabejoti įsitvirtinusi žinojimu ir parodyti, kad šioje Europos dalyje vyko saviti, tik jai būdingi fotografijos ir leidybos procesai, kurie savo reikšme ir menine kokybe nė kiek nenusileidžia tiems, kurie vyko Vakarų Europoje ar Rusijoje. Išplėstiniame tarptautiniame projekte, be lenkų tyrėjų, dalyvavo mokslininkų ir menotyrininkų iš Čekijos, Slovakijos, Vengrijos, Rumunijos, Latvijos ir Estijos. Lietuvoje išleistas fotografijos knygas išsamiai pristatė fotografijos tyrėja Agnė Narušytė.

Rengiant parodą Tarptautiniame kultūros centre Krokovoje prie Ł. Gorczycos ir A. Mazuro prisidėjo trečioji kuratorė Natalia Żak, o parodos pristatymą NDG koordinavo leva Mazūraitė-Novickienė. Ekspozicija Lietuvoje

buvo perkurta ir pritaikyta NDG erdvėms. Įspūdingą parodos architektūrą sukūrė architektas ir iliustratorius Povilas Jankūnas.

Vis dėlto nors fotografijos knyga yra kultūros produktas, parodoje per ją siekta ne tik atskleisti knygą kaip vertingą meno objektą, bet taip pat išryškinti regioną jungiančią politinę istoriją. Todėl kuratorių į parodą atrinktos knygos ir reprezentuoja gražiausias Vidurio Europos fotografų sukurtas fotografijas, pavyzdžiui, Lenkijos, Čekoslovakijos avangardiniai leidiniai, ir byloja apie šio regiono XX a. istoriją paženklusius tragiškiausius įvykius. Paroda susijusi su šalių, atgavusių ar įgavusių nepriklausomybę po Pirmojo pasaulinio karo, istorija, tragedijomis, vykusiomis Antrojo pasaulinio karo ir komunistinio režimo metais. Parodoje įtaigiai vienas kitą papildė vizualinės kultūros sluoksniai, politinės, ideologinės gijos ir kasdienybės istorijos. Todėl ekspozicija prisotinta mikroistorijų, netikėtų diskursų ir už knygų meno ribų peržengiančių metanaratyvų.

Paroda „Fotoblokas. Centrinė Europa fotoknygose“ Nacionalinėje dailės galerijoje. Ekspozicijos fragmentas. Vilnius, 2021
 Fot. Gintarė Grigėnaitė, LNDM

Parodą sudarė 6 atskiri skyriai. Pirmasis simboliškai skirtas fotografijų knygos pradžiai, ankstyviesiems kraštotyrimams vizualiems tyrinėjimams, tai Tautų pavasario laikotarpis, pasireiškęs savarankiškų valstybių, tokių kaip Lenkija ar Lietuva, atgimimu. XIX a. pabaigoje atsirado nauja spausdintų knygų, kuriose pasakojimas perteikiamas ne tekstu, o vaizdais, rūšis. Iš pradžių tai buvo daugiausia turistinės publikacijos, turėjusios tikslą sustiprinti tautinę tapatybę ir skatinti kovą dėl nepriklausomybės. Per visą XX a. iliustruotos knygos, brošiūros ir fotoknygos dokumentavo neramią mūsų regiono istoriją. Vis dėlto masinio vaizdų atgaminimo pasiūlytos galimybės traukė noriai su naujomis formomis eksperimentavusius skirtingus menininkus, tokius kaip spalvotos fotografijos atspaudų pionierius Tadeusz Rżęca, arba su tarpukario avangardu siejamus menininkus, kurie siekė transformuoti knygos mediją į šiuolaikinę įvairių menų – poezijos, tipografijos ir fotografijos – sintezę. Tuo pat metu fotoknygos buvo

nuolat pasitelkiamos kaip propagandos priemonė, reprezentuojanti idealizuotą tikrovę. Tad skyriuje mėgintas pateikti fotoknygos apibrėžimas ne tik išsiplėtė į formų ir žanrų įvairovę, bet ir parodė, kad jam jau daugiau kaip 100 metų ir jis lygiai taip pat vis dar yra atviras meninėms intervencijoms ir interpretacijoms. Šiuolaikinę perspektyvą į fotoknygą kaip atvirą struktūrą įprasmino vengrų menininko Peterio Pukluso instaliacija „Vadovėlis žvaigždėms“ (*Handbook to the Stars*, 2011) iš Liudviko (*Ludwig*) muziejaus Budapešte rinkinio. Instaliacija rodo, kad fotoknygų pasaulis su didžiule formų ir temų įvairove tampa įkvėpimo šaltiniu ir medžiaga kuriant metaknygas.

Antra parodos dalis skirta fotografijos meno raidai. Čia fotoknyga suprantama kaip platforma fotografų meninėms idėjoms skleisti. Fotografams ji leido ne parodyti pavienę fotografiją, o savo kūrybą pristatyti plačiau ir gerokai didesnėmis apimtimis.

Pirmosios menininkų fotoknygos pasirodė XX a. 3 deš. pabaigoje ir 4 deš. pradžioje kartu

su fotografijos kaip nepriklausomos meno rūšies emancipacija. Jų kūrėjai, tokie kaip Vilniuje augęs Moišė Vorobeičikas, čekų avangardistas Františekas Dřítkolas, pažvelgė į knygą kaip į savarankišką vizualinės raiškos priemonę. Savo nuožiūra jie dėliojo ir redagavo vaizdus pagal asmeninę viziją. Modernus eksperimentavimas su formomis fotografijoje ypač suaktyvėjo 6–7 deš. Meninė ir subjektyvi fotografija tapo savarankiška ir pripažinta meno rūšimi, tokie leidiniai buvo įtraukiami į nacionalines ir tarptautines parodas bei konkursus. Šiuos procesus parodoje pristatė Edwardo Hartwigo, Martino Martinčeko, Zofios Rydet ar Dano Eremios Grigorescu leidiniai ir originalūs kūriniai iš muziejų ir privačių kolekcijų.

Nauja susidomėjimo menininkų fotoknygomis banga kilo 8 deš. ir buvo susijusi su conceptualaus meno pokyčiais, tokiais kaip fotografinio vaizdo unikalumo atsisakymas, skiriant pirmenybę lengvai kopijuojamiems ženklams / teiginiams ir ilgalaikei tikrovės „dokumentacijai“ arba permanentinei fotografijai, kalbant Natalios ir Andrejaus Lachowiczų terminais. Tokias

eksperimentines knygas paprastai leisdavo neoficialios leidybos institucijos, todėl jų forma neretai būdavo „neapdorota“.

XX a. menininkų tyrinėtose įvairios fotografijos meno konvencijos sulaukė tokių šiuolaikinių menininkų kaip Lukášas Jasanskis ir Martinas Polákas ar Aneta Grzeszykowska kūrybinio susidomėjimo. Šiems menininkams fotografijos ir fotoknygų meninė kokybė yra savaime vertinga tema.

Trečias parodos skyrius „Naujos valstybės kūrimas“ skirtas propagandai, kuri fotoknygos puslapiuose aptinkama per visą šimtametę jos istoriją. XX a. 3–4 deš. atgavusios nepriklausomybę, kai kuriais atvejais naujai susikūrusios Vidurio Europos šalys dinamiškai kūrė savo tautines tapatybes, dažnai tam tikslui pasitelkdamos šiuolaikinės vizualinės kultūros priemones, tokias kaip brošiūros ir fotoknygos. Tautinė propaganda naudojo avangardistų išvystytą vizualinę retoriką, šlovindama naujus pramonės (ypač 4 deš. pabaigoje) ir karinius laimėjimus. Stiprėjant nacionalistinėms tendencijoms, buvo propaguojami nauji tapatybės naratyvai,

Paroda „Fotoblokas. Centrinė Europa fotoknygose“ Nacionalinėje dailės galerijoje. Ekspozicijos fragmentas. Vilnius, 2021
Fot. Gintarė Grigėnaitė, LNNDM

kuriuose dėmesys buvo sutelktas į darbo ir tautinių tradicijų vaidmenį. Jį gerai iliustravo nuotraukos, vaizduojančios žmones tautiniais kostiumais ir tautų papročius. Dauguma tokių knygų būdavo kuriamos ministerijų kabinetuose. Valdžiai labai rūpėjo apsaugoti gerą savo vardą. Pavyzdžiui, visas bukletas „Mūsų vaikų likimas ir kančia“ (*Dola i niedola naszych dzieci*, 1938) tiražas vyriausybės nurodymu buvo sunaikintas, nes bukletas neva kritikavo Lenkijos valdžios socialinę politiką, o jo autorius buvo uždarytas į Biazozos-Kartuzskajos kalėjimą politiniams kaliniams.

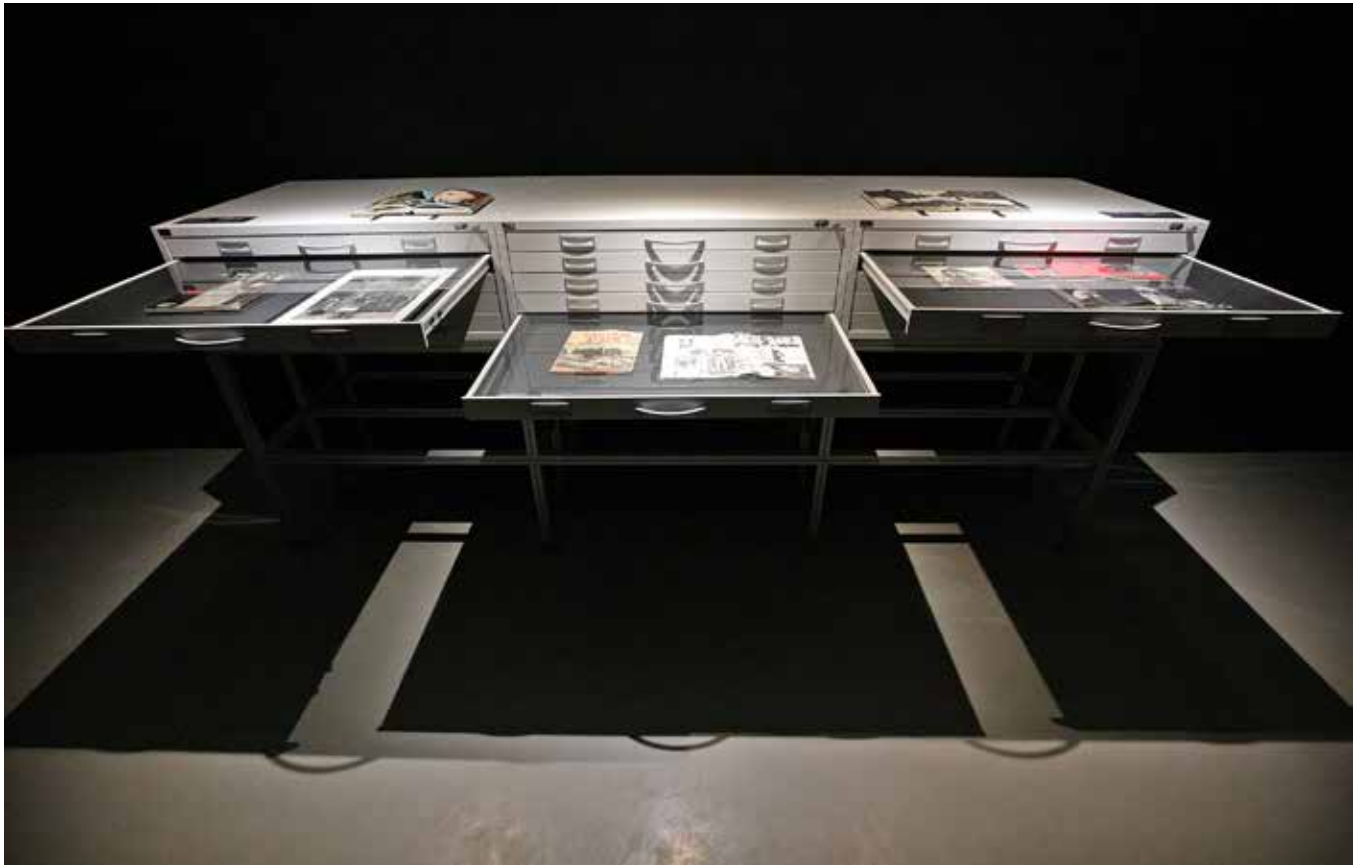
Po Antrojo pasaulinio karo komunistinė propaganda, nukreipta į šalies rekonstrukciją ir transformaciją, įkvėpimo sėmėsi iš panašių ikinariinių veiklų ir įgyvendino jas gerokai platesniu mastu. Fotoknygos ir gausiai iliustruoti leidiniai buvo laikomi veiksmingomis masinio poveikio priemonėmis ir leidžiami dideliais tiražais. Viena po kito pasipylė leidiniai įamžino naujų miestų ir gyvenamųjų rajonų statybą; jie taip pat šlovino naują darbininkų klasės gyvenimo būdą su kolektyvinėmis šventėmis ir sporto renginiais – spartakiadomis. Laikui bėgant, šlovinamasis pompastinis sovietų stilius užleido vietą modernesnėms propagandos priemonėms. Šį pokytį atspindėjo ir vis modernėjančio dizaino fotoknygos, skirtos stambiams pramonės kompleksams – laivų statykloms, plieno fabrikams ar automobilių gamykloms. Daug talentingų fotografų ir menininkų užsidirbdavo bendradarbiaudami leidžiant tokias publikacijas. Vidurio Europos nacionalistinės ir komunistinės propagandos paveldas yra ryškus kultūrinio žemėlapio bruožas po politinių pokyčių. Tai atsispindi daugelio jaunesnės kartos fotografų publikacijose, pavyzdžiui, viena jų – lenkų menininko Rafała Milacho „Nugalėtojai“ (*The Winners*, 2014), kritikų puikiai įvertinta knyga, skirta socialistinio lenktyniavimo reiškiniui.

Ketvirtas parodos skyrius „Karas ir trauma“ sąmoningai rengėjų buvo tarsi „įslaptintas“, t. y. eksponuotas niekada anksčiau parodomis netaikytose NDG Edukacijos centro patalpose. Tai labiausiai šokiruojanti ir tragiškiausia parodos dalis. Skyriuje buvo pasakojama apie tragiškiausius XX a. Europą ištikusius įvykius – masines žudynes, žiaurumus, Holokaustą ir net Vengrijos revoliuciją 1956-aisiais. Vidurio Europoje Pirmasis pasaulinis karas (1914–1918) buvo pirmas plačiai fotografiškai dokumentuotas

istorinis įvykis. Iliustruota spauda, atvirukai ir fotoknygos su karo destruktijos, apokaliptinio nuniokojimo ir skerdynių vaizdais buvo leidžiami masiniais tiražais. Griuvėsių, sugriautų maldos namų ir nuolaužų, susimaišusių su žmonių palaikais, vaizdai dominavo ir po Antrojo pasaulinio karo išleistose fotoknygose. Tačiau jose paprastai netrūkdavo patoso ir skausmingų liudijimų apie žmogiškumo praradimą. Dauguma šių publikacijų įdomios ne tik savo dokumentine verte, bet ir menine kokybe, kuri nusipelnė įvertinimo – geras pavyzdys yra Leonardo Sempolińskio monumentalus leidinys „Varšuva 1945“. Karo metais šokiruojantys aukų vaizdai buvo naudojami propagandos tikslais; karui pasibaigus jie tapo įvykdytų žiaurumų įrodymais, o kartais ir manipuliacijų instrumentais. Panašią funkciją atliko ir fotoknygos, dokumentuojančios Vidurio Europos žydų Holokaustą, išleistos Lenkijoje ir Slovakijoje dar prieš pasibaigiant Niurnbergo procesui. Kaltinamąjį pokarinių publikacijų toną kartojo ir Rytų bloko vadinamoji antifašistinė ir antiimperialistinė propaganda. Viena galingiausių retorinių priemonių buvo vaizdai, atskleidžiantys tragišką vaikų likimą karo draskomose šalyse. Tragiškas karinio konflikto aspektas sudaro čekų fotografų Zdeněko Tmejaus ir Jindřicho Marco asmeninių liudijimų pagrindą. Jų fotoknygose karo ir išsivadavimo laikotarpis vaizduojamas intymiau, parodydamas individualių žmonių likimus.

Penktas parodos skyrius „Kasdienis gyvenimas“ yra apie „minkštąją“ sovietinę propagandą, kuri siekė parodyti socialistinę valstybę kaip tam tikrą utopiją žemėje. Viena pagrindinių Rytų bloko valstybių propagandistų rūpesčių buvo įtikinti piliečius, kad jie gyvena tokį patį įprastą gyvenimą kaip ir bet kur kitur – gyvenimą, atsietą nuo politikos, kai nereikia rūpintis ekonominiais sunkumais ir kasdieniu pragyvenimu. Santykinė kultūros liberalizacija po Josifo Stalino mirties ir XX a. 7 deš. politinė stabilizacija sudarė palankias sąlygas kurti naratyvus, kurių centre buvo kasdienis gyvenimas, darbas, šeima ir laisvalaikio veikla. Populiarios turistinės fotoknygos dokumentavo pokario modernizacijos pasiekimus, vaizdavo naują architektūrą, besimokančius vaikus ir jaunuolius, kultūrinį gyvenimą miestuose ir miesteliuose, sunkų gydytojų darbą, cirko artistų igūdžius ir mokslo pažangą. Įprasta „socialistinė“ diena atrodė vienodai puiki Prahoje, Budapešte, Bratislavoje,

Paroda „Fotoblokas.
Centrinė Europa
fotoknygose“ Nacionalinėje
dailės galerijoje. Ekspozicijos
fragmentas. Vilnius, 2021
Fot. Gintarė Grigėnaitė,
LNDM

Rygoje, Vilniuje ar Varšuvoje. Šia idealizuota vizija buvo siekiama padaryti įspūdį tiek šių komunistinių šalių piliečiams, tiek svetimšaliams. Įsivaizdavimą, kaip teka gyvenimas už geležinės uždangos, panašiai formavo profesionalių fotografų, tokių kaip Karolis Kállay'us ir Hedy Löffler, fotoknygos.

Besiplečiantis bibliotekų ir kioskų, dėl kurių fotoknygos tapo plačiai prieinamos, tinklas siūlė tikrų kelionių pakaitalą. Daug fotografų prieglobstį rado gamtos fotografijoje ar vaikams ir jaunimui skirtuose leidiniuose, kurie buvo laikomi „saugiomis“ temomis. Vos keletas knygų siūlė šį tą daugiau nei stereotipinis komunistinio gyvenimo vaizdas – jos buvo išleistos užsienyje (Joannos Helander „Kobieta. En bok om kvinnor i Polen“ ar Romualdo Požerskio „Atlaidai / Lithuanian Pilgrimages“) arba vėlesniais metais, prieš pat ar iškart po to, kai režimai žlugo. Šiuose leidiniuose vaizduojamas tam tikras „nereprezentuotas pasaulis“, susijęs su tokiais temomis kaip religinis gyvenimas, autentiški

socialiniai santykiai ar kaip kartaus humoro persmelktoje Bohumilo Hrabalo ir Miroslavo Peterkos knygoje valdžios surežisuoto kasdienio gyvenimo absurdiškumas. Šioje dalyje daugiau dėmesio nei pradinėje parodos versijoje Krokovoje buvo skirta lietuviškos fotografijos reprezentacijai, buvo eksponuojamos Antano Sutkaus ir Romualdo Rakausko fotografijos iš LNDM rinkinių, taip pat NDG dailės informacijos centro, Lietuvos fotomenininkų sąjungos bibliotekose saugomos to laikotarpio publikacijos. Kaip ir visoje parodoje, šiame skyriuje taip pat rodomas knygas mėginta kontekstualizuoti fotografijomis ir filmais, kurie praturtino žiūrovų patirtis.

Paskutinė dalis „Balsai iš gatvės“ – atvira parodos pabaiga – yra apie transformaciją, komunizmo žlugimą ir naujos sistemos – kapitalizmo – atėjimą šiame regione. Streikas Gdansko laivų statykloje 1980 m. rugpjūtį paženklino sovietų bloko griūtį, užtrukusios daugiau nei dešimtmetį, pradžią. Fotografai, neretai nežinomi, dokumentavo pilietinius protestus ir

įvairius antikomunistinės opozicijos veiksmus; jų nuotraukos (dažnai platinamos savilaidos būdu) tapo įtikinamais politinio pasipriešinimo liudijimais ir komunistinės valdžios prievartinių veiksmų įrodymais. Regimas politinių pokyčių ženklas buvo viešosios erdvės susigrąžinimas. Protestuojančių masių ir gatvės riaušių nuotraukos dominuoja publikacijose, dokumentuojančiose Vidurio Europos šalių politinę transformaciją. Gatvė tapo pirmąja natūralia laisvosios prekybos zona; tarp naujai platinamų prekių atsidūrė ir paskubomis spausdinamos knygos. Jomis siekta numalšinti tiesos troškulį ir pateikti informaciją bei vaizdus, užpildančius nesenų laikų istorijos spragas, pavyzdžiui, Josefo Koudelkos legendinės 1968 m. Pranos invazijos nuotraukos buvo pirmą kartą išspausdintos Čekoslovakijoje 1990 m. Dar vienas fotografijos mėginimas surengti akistatą

su praeitimi ir istorinių pokyčių tema – ilgalaikiai slovakų menininko L'ubo Stacho ar estų fotografo Peeterio Toomingo projektai, atskleidžiantys Vidurio Europos peizažo stabilumą ir vykstančių pokyčių paviršutiniškumą. Menininkai ir fotografai dokumentavo šį laiką ir kartu juo naudojosi, siekdami išgyventi ar kritikuoti pokyčius, kuriuos mes vis dar patiriame. Tai savotiškas atsivėrimas į šiandieną.

Daugelyje skyrių, nors jie buvo suformuoti laikantis istorinės analizės ir perspektyvos, kartu buvo eksponuojami naujausi fotografijos leidiniai, į ekspoziciją įterpti šiuolaikinio meno kūriniai. Anot parodos kuratorių, tuo siekta pademonstruoti, kad šio regiono, taip pat ir fotoknygos, istorija nėra baigtinis procesas, jis vis dar vyksta, jo metu atsiranda naujų kūrėjų, naujų idėjų, leidžiamos fotoknygos, albumai, vystosi netikėtos jų formos.